

АҲМАД АЪЗАМ

БУ КУННИНГ ДАВОМИ

Қисса

Квартирантга борасан, ишга келасан, ишга келасан, квартирантга борасан — торгина йўлақдан чикмайсан; тегрангда—дунё, катта ҳаёт, сен эса йўлагингда димиқиб, жасадингни судраб бориб-келаверасан; яна ўй ўйлайсан: олдинда ўзингни нималар кутаётганини билишга уринасан...

Уёқда, қишлоқда кекса отанг эртадан-кечгача меҳнат билан банд; кўли бўшаса сени дуо қилади: “Шу ўғлимнинг йўлини оч!..”

Йўлинг беркми?

Кайвони онанг салобатингдан ғурур аралаш чўчийди: “Ҳали ўғлим бир катта одам бўлсинки!..”

Бўлармикансан, бўлармон бола?

Онангнинг: “Сен қаторилар...”, деб гап бошлагани заҳоти кўзига ёш келади, биладики, йиғлаб айтмаса, жеркиб ташлайсан. Шўрлик ҳеч тушунолмайди, нега уйланмайсан ахир, деяверади. Билмайдик, уйланиш ҳуснини товоққа солса ё солмаса ҳам бўладиган, ўзи тагли-тугли—онаси ундоқ, отаси мундоқ қиз билан бир ёстикқа бош кўйишнинг ўзидангина иборат эмас. Ахир, уйланиш учун ўртада... Хуллас, турмуш қуришнинг нималигини, қандай бўлиши кераклигини отанг билан эллик йилдан буён (тахминан шунча дейлик) сан-манга бормай, тинчгина яшаб келаётган онанг билмайди, сен биласан. Жуда билиб олгансан шунинг учун ҳам уйланолмайсан. Отангдан ҳам бир сўраб кўрсанг бўлармиди: ота, сиз онамни кўнгил ккўйиб олганмисиз ё раҳматли катта онам шу қизни ол десалар, олаверганмисиз, деб. Отанг қулоғингнинг тагига ўхшатиб туширармиди! Сўрамасликка ақлинг етади: ўзбекчиликнингми, муҳаббатнингми меваси бўлиб, саккизта одам бир қориндан талашиб тушган, шулардан энг ноқобили, гапга кирмайдигани — сенсан, кенжаси.

Бир томондан ўйлайсан: кампир одам, уйланмаётганим унга катта

армон, эҳтимол, сўнги, умри узоқ бўлсин-у, сўнги армонидир, одам ҳаётга бир марта келади; кампир ҳам қариган чоғида яна қайноналик хузурини кўрсин, мендан иноят, уйланиб юборсамми, дейсан, акалар уй қилиб чиқиб кетишган, опалар "отилган жойига тошдек тушган", ҳовли бизга қолган, чол-кампирнинг ҳолидан хабар олиш — бизга тан, деган туппа-тузук ҳаёлларга ҳам борасан.

"Оқ уй — ошхонаси йўқ." Шу гапни биринчи марта эшитганимда, қандай доно гап, турмуш — оқ уй, каминада фақат ошхона йўқ экан, кампирлар бунақа гапларни қайдан топади-я, деб ажаблангансан. Лекин кўп эшитаверганимдан кейин "ошхона солиш"дан юрагинг безиллаб қолган. Ичингда бир ўрлик пайдо

бўлиб, гўё уйлансанг, тутган йўлингдан чекиниб, одамларнинг гапи билан яшайдигандек.

Одамлар ҳам тинч қўйишмайди лекин, ҳадеб сўрайверишади: "Қачон, қачон..."

Э тавба, дейсан, ким уйланиши керак ўзи: уйланмаган йигитми ё уйланган одамларми? Уйланиш менга керак-ку, нега бошқалар бунча куйиб-пишишади? Уйланмаган йигит шўрликни нега ўз холига қўйишмайди? Уйланар, ахир!

Фикрдан фикр туғилиб, бир уйланмаган йигитга бошқа уйланган одамларнинг муносабати ҳақида астойдил ўйга тушасан-да, бу йигитнинг ўзинг эканлигинг, ўзингнинг уйланишинг кераклиги эсингдан чиқиб кетади. Ўша, ҳалигача уйланмай, қайсарлик қилаётган йигит ёнини ола бошлайсан...

Иссиқ, ҳаво жуда ҳам иссиқ эди. Осмон, кўм-кўк булутдек, ерни босиб, дарахтлар иссиқдан қуруқшаб, ҳозир, мана, ҳозир гур-р этиб аланга оладиганга ўхшар эди.

Машиналар шовқини кўринмас қувурга камалиб, фақат кўчанинг устида гувларди, гўё кўча тепасидаги кўкимтир ғубор унинг таралиб кетишига имкон бермаётгандек.

Жуда иссиқ. Биронта ҳам япроқ қимирламайдн. Одамнинг олган нафаси ичига иссиқ ҳовур бўлиб куйилади. Столга қўлини қўйса, чип этиб ёпишади. Ичган чойи, худди бадани ғалвирдек, тер бўлиб сирқиб чиқади.

Саратон.

У сочининг орасига кқўл юбориб кўрди, боши қизиб кетибди: худди новвойнинг ҳозир тандирдан чиққан бошидек. Иссиқданми ё кўп ўйл агани данми ?

Бурунгилар хўп ақлли бўлган-да: сочни тақир қирдириб, калла жониворни салқинлатиб юраверишган...

Нихоят телефон жириглади. У шошганича трубкани кўтарди, ҳали уни қулоғига тутганича бўлмай, ҳаёлидан, йўқ, ўша қиз эмас, бу бошқа одам, деган туйғу ўтди. Ростдан ҳам бошқа одам экан, адашиб тушибди.

— Э йўқ, бу ер бошқа... Э-э, билмайман, билмайман, деяпман-ку.

У трубкани шарақлатиб жойига ташлади. Қанақа одамлар ўзи, уларга керакли номерни мен қайдан биламан?!

У, худди шу кулранг қути гапириб юборадигандек, телефонга тикилди. Хона ёруғида хира товланаётган телефоннинг сиртида ўша қизнинг уни йўқламаслигини билдирадиган нимадир бордек эди.

У деразага кўз тикди: дарахтларнинг тек қотиб туришида ҳам, кўчанинг бўғиқ шовқинида ҳам унинг кутганидан билги берадиган бирон аломат, сезим йўқ эди.

Шунақа ишларнинг бўлиш-бўлмаслигини одамнинг кўнгли олдиндан сезади. У ўша қизнинг телефон қилмаслигини аниқ билиб турибди, лекин умидини узгиси келмайди, қаттиқ умид қилса, умид билан телефонга қаттиқ термилиб тураверса, интизорлиги ўша қизга бориб етадигандек. Ҳозир шу дақиқада, бўлмаса, сал кейин, бугун, бугун бўлмаса, эртага. Ахир, сен бир одамни бутун борлигинг билан ўйлаб, ҳаёлан қаттиқ, чорлаб турсанг-да, ўша одам тамомила сезмаса, сен ҳақингда мутлақо ўйламаса... Ҳеч бўлмаганда, қулоғи қизир?

Шу битта нарсага ёпишиб олиб, бошқа нарсани ўйламаслигим ёмон-да, деб ўйлади у. Энди шу ўйдан қутулолмайман. Миямнинг қатиғи чиқиб кетгунча ўйлайвераман. Ўша қиз ё телефон қилади, ё қилмайди. Шундай экан, битгаси бўлади-да, деб хотиржам ўтирсам, китоб-питоб ўқиб кутсам яхши бўлмайдими-я? Йўқ, калламга бошқа ҳеч нарса қирмайди, телефон қиладими, қилмайдими, деб ўйлайвераман, ўйлавераман, ўйлайвераман... Э, минг лаънат-э ўша

қизга, агар пошшонинг қизи бўлсаям! Ишлик одамни шунақа аҳволга соладими? Бир кунимни ўлдирди. Ваъда бергандан кейин сўзининг устидан чиқиши керакми, ахир? Мен сенга ялинганим йўқ эди, ўзинг телефонимни ёзиб олдинг, кутинт дединг. Бировни бекордан-бекорга умидлантириш инсофданми, ахир? Нозингдан ўргилдим, хў ўша сени... ажува! Танноз! Дуч келган йигитнинг телефони ёзиб олади-да, яна куттиради...

У телефонга тикилганча ҳаёлан дағдаға қилди, ўша қизнинг шанига, уни пастга уриб, анча-мунча гапларни тўкиб солди, аламини енгмоқчи бўлди.

Телефон ҳам муқаррар зарбадан ўзини ҳимоялаб, бошини қўли билан паналаганча, ғужанак бўлиб ётиб олган одамчадек кўринарди.

Шунақа ҳам бемаъни ҳаво бўладими! Иссиқни! Одамнинг ичини қайнатиб юборади.

У сигарет эзгилаб хонадан чиқди. Телефон жирингласа, эшитмай қолмай, деб эшикни очик қўйди. Коридорнинг охирига, дераза тагига бориб тутатди.

Ана, Собирвой ҳам чиқдилар. Битта керишинг, битта керишинг... Э раҳмат-э, ака! Ҳозир қўлларини силкитадилар. Ҳа, ана, силкитдилар. Энди биз томонга келадилар. Ҳа, шундай: қўп ишлаб чарчагандек... девордан бошқа нарсани кўрмасангиз ҳам уёққа, энди буёққа кўз ташланг, баракалла... келднгизми, энди уф тортинг, тартиб бузилмасин-да, яхши, хўп, ана, энди сигарет сўранг, сўрайверинг ўрганиб қолганмиз, заҳарни ҳам қизғанамизми-я...

— Уф, қани, заҳарингиздан бизга ҳам...

У Собирнинг сўрови тугамай, унга сигарет тутди. Собир аввал сигаретнинг ёзувларига разм солди, кўнгил тўлди шекилли, мамнуният билан:

— Хў-ш—деди. Қалайман?

— Қалайсиз, ошна?—деди Собир.

У, кам деганда амлокдорнинг мулозимга марҳамат кўрсатишидек, илжайиб бош ирғади, жавоби шу бўлди.

Ишляпманми?

— Ишляпсиз?

— Йўқ, чекапман.

Собир бир қараб қўйди-да, унинг сигаретига қўл чўзди.

— Тутатайлик.

Сигаретни ҳам ҳаром қилди. Тишланадиган жойидан ушлайди-я!
Бошладикми дейман.

— Бугун директорга рўпара келмадингизми, ишқилиб?

— Нима эди?— деб сўради у, Собирнинг бу саволни нимага берганини билиб турса ҳам.

— Э-э, икки кунга жавоб сўраб кирувдим... Бошладик.

— ...Бир олди, бир олди! Шу-у, ўлиб-тирилиб ишлайсан-ишлайсан, раҳмат йўқ, бунинг ўрнига...

Ке-тдик! Директорнинг қартасини айлантирамиз! Директорнинг қартаси яхши — ҳар қанча қўйсанг ҳам зерикмайсан одам.

Тилаб чекканига, бу ҳам майли, тинчгина ўй ўйлатмаганига яраша, гапирмай турса ўлармикан? Балки ўлиб-тирилишининг ҳеч кимга қизиғи йўқдир.

Ҳей инсон, менга қара, нима қиласан ҳасратингни оёқости қилиб; мен сенга дардимни ёрмаяпман-ку, балки менинг дардларим сеникидан кўпроқдир; чидаяпман-ку...

Шу-да, қандай эди? Ҳа: “Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас, мени истар кишининг суҳбатин кўнглим писанд этмас”. Маликул каломни ҳам ғийбатга тўйдириб юборишган шекилли... Агар у киши бизга директор бўлганларида эди, уларнинг қарталарини ҳам роса айлантирардик: нега уйланмайдилар, Хондамирнинг ёзганига ишониб бўлмайди, бу ерда бошқа гап бор, ишқи илоҳий ўз йўлига лекин Маликул каломнинг уйланмасликлари...

Хонада чекиш таъқиқланган. У ҳар соатда шу ерга чиқшга мажбур. У чиқса, пойлаб тургандек, балки пойлар, манави ҳам чиқади. Ўзи сотиб олса, кўп чекиб қўяр эмиш. Яшавор! Ташламоқчилар. Шу гапни такрорлаётганига ҳам бир йил бўлди. Шунчадан бери тилаб чекадилар ва доим ташламоқчи эканликларини писанда қиладилар. Қоида бўлиб қолган: хо-наседан чиқади-да, келади, йўқ, чиққандан кейин аввал керишади, гўё дўстини кўрганидан кувонгандек, қўлини тепага кўтариб қутлайди, кейин

келадн, сигарет сўрайди, шундан ё олдин, ё кейин уф тортади, тутатади-да... Э, майли, у сигаретга ачинмайди, гап тамакининг пулида эмас, шу заҳарни ўзинг саситдинг нима, икковлашдинг нима?

Инсоф билан айтганда, Собир унинг сигаретидан иккита ё учта, боринги, тўртта чекар, шу билан камбағаллашиб қолмайди. Майли, чексин, лекин гапирмай чекса-да. Ахир, у Собирнинг кўнглига қазнок эмаски неки ичига сиғмаса, олиб келиб тиқиб қўяверса...

У ҳар чиққанада Собирни кўрмайин, деб юрагини ховучлаб туради. Яна шуниси ҳам борки, Собирни кўрмаса, кўнгли алагда ҳам бўлади: чиқадими, чиқмайдими... чиқмасин-да... бари бир чиқади... ё чиқмасмикан... чиқса-чиқсин-е, бунақа фол очиб ўтиргандан кўра, чиққани яхши... Бордию Собир чиқмаса (ишлик одам, сенга ўхшаб кун-узун-кун телефон пойламайди, ишлайди) у бошқача ўйлай бошлайди: нима ҳам қилсин, дардини ҳаммага ҳам ёравермайди-ку, ишонгани мен; ростдан ҳам меҳаткаш, ўлиб-тирилиб ишлайди, лекин директор билан ораси чаток, доvon ошай деб турибди, бир ҳимо берилса, бас эди... То сигаретни ёлғиз чекиб бўлгунча Собирвой — Собир жўрамга, ёзгириш — меҳра айланади.

Собир у сигарет чекаётганда чиқмаса — яхши одам. Лекин аксар пайтлари чиқади, у баҳона, бу баҳона, гап бошланади-да, биронта бошлиқроқ: сектор мудир Иноятов, илмий котиб Нуриллаев, директор ўринбосари Қувватов, ё директорнинг жияни Илҳом, Аввалбой тўғрисида “ҳар ким ҳар нарса деб ўйлаши мумкин-у, лекин аслида тўғри гаплар” кўзгалади-да, кўпинча директорга келиб тақалади. У аввалига Собирнинг дийдиёсини “тишини тишига босиб” эшитган бўлади, Собир ўзининг “шундай-шундай” машаққатларини санайвергандан кейин бир оз юмшайди-да, ўзи ҳам секин гапга тушади: сал баландроқ туриб, сал босиқ ва сал бетарафроқ бўлиб, бир вақт қараса, хангоманинг жилови ўзининг қўлида: у гапиряпти, Собир ора-сира қўшилиб, бош ирғаб тасдиқляпти. Гапингни биров эҳтиром билан тинглагандан кейин... “ғийбат эмас, ошна, жуда тўғри гаплар...” “Қаранг, мен ҳам шуни айтмоқчи эдим, лекин бошқача тушунасизми, деб...” Шунақа пайтлари Собир унинг кўзига елкадош, ҳақиқатгўй дўст бўлиб кўринади...

— Икковининг ораси ёмонлигини туш кўрибманми? Ақобиров ҳам ўқиб чиқди, маъқул, деди, рецензия ёзиб берадиган бўлди, деб айтганмни биламан, шу-у, бакириб кетди...

— Билмасмидингиз?

— Қайдан биламан?

— Билардингиз-ку, ўзингиз ҳам лекин...

— Ҳай, билганимда-чи, бари бир эмасми? Уларни мен уриштирдимми ё менинг устимда уришишдимми? Икки кўчқор сузишса, мен — кўзида нима гуноҳ?

— Кўзи эмас, каттагина тукли бўлиб қолдингиз сиз ҳам. Беш минути кам кўчқорча.

— Директор кўйса. — Собирга бунақа гаплар ёқади. — Қўймапти-да. Нима қилай — бордим ўша Ақобировининг олдига

— Мақола чиқадими, ишқилиб?

— Чиқади,— деди Собир очилиб.— Юраманми, жонга тегди. Шу мақола чиқса — бўлди, публикация тўлади. Директорнинг ўзига неча марта айтдим. Фамилиясини кўйиб, ўқитдим. Ҳали у дейди, ҳали бу. Э-э, қай бирини айтай...

— Айтувдингиз.

— Муҳокамага кўйдирса, қочиб кетганим йўқ, замечаниеларини кейин ҳам қилавераман.

— Ҳали муҳокамадаям...

— Шу-да, ишнинг ҳозирги туришидан ярми ҳам қолмайди.

— Ким ўқиса, битта маъқулга иккита номаъқул кўшади.

— Мисир аканинг китоби муҳокамасида бормидингиз?

— Йўқ, нима эди?

— Аввалбой ҳам сўзга чиқибди.

— Йўғ-э, баҳай?

— Қўяверинг!

— Нима деяптилар? Ўзларича. китобга уни кўшиш керак, буни олиб ташлаш керак, дегандилар?

Собир унга ўпқаланганнамо қаради:

— Шу Аввалбой, а?! Осмонга олиб чиқдию тагига саккиз қават кўрпача тўшади.

— Мунча? Мисир аканинг китоби маълум нарса-ку.

— Нима қипти? Аввалбой шу келаётган кенгашда ёқлайди.

— Йўғ-э? Эшитмабман.

— Сизга эшиттирадимми? Ими-жимиди битиради ишини. Албатта, мен ҳам директорнинг уйидан чиқмай, бозор-ўчарини қилсам, полигача ювиб берсам, аллақачон ёқлаган бўлардим.

— Жа, унақа... полини ювмас-э,—деб у ўзини хайронликка солди, бу гапни Собирдан юзинчи марта эшитаётган бўлса-да.

— Ювмайди?! Э-э, юрибсиз-да, сиз ҳам, ҳамма нарсага тўғринча эришаман, деб...

Аввалбойнинг шу келаётган кенгашда ёқлаши у учун ёқимсиз бир янгилик бўлди. Эшитган сонияда кулоғига ўрнашмади, энди эса нашъа қилди: оббо Аввалбой, Аввалхўжа, Аввалчик, Авик, Ав... ҳаммамиздан олдин ёқлар экансиз-да...

Бировга ҳасад қилиш яхши эмаслигини билиб турса ҳам кўнглидаги туйғуни тия олмади, аксинча, эрк берди.

— Аввалбой шундай яратилганки,—деб салмоқ билан гап бошлади у, ўзини лоқайд, ҳамма нарсадан, ёқлашлардан баланд тутишга уриниб,—агар шундай қилмаса, илми ташлаб, отасининг ёнида чўпонлик қилиши керак. Бўлмаса, кун кўролмайди.— Бу гаплари ўз кўнглидаги кирпитиканнинг тиканларини ўнгига силагандек, таскин топди: Аввалбойга ўхшаб ёқлагандан кўра ўлгани яхши...

Собирнинг кўзлари йилтиллади:

— Мен билан ўқиган...

— Биладан, айтувдингиз...

— Нима гап чиқар экан, деб доим оғзимни пойлар эди. Диплом ишини ҳам бизга ўхшаганларнинг оғзидан тушиб қолган гаплардан териб ёзган. Ишонмайсиз-а?

— Айтувдингиз, айтувдингиз,— деди у бетоқатланиб: Аввалбой ҳақида бошлаган гапининг давоми узун эди.

Бироқ Собир унга гал бермади:

— Ҳеч эътибор қилганмисиз: қайсимиз билан гаплашса, гапни дарров темасига буради. Мен бир оғиз гапираман, сиз бир оғиз...

Унинг қулоғи локатордан ҳам яхши ишлайди. Қарабсизки, мана, уч йилда диссертация тайёр.

— Қойил бўлиш керак лекин,— деди у Собирни гапдан тўхтатишга чоғланиб.

— Нимасига қойил бўлиш керак? Бунақада сиз ўнта диссертация ёзиб ташлар эдингиз.

— Мен бундай қилолмайман.

— Мен ҳам бундай қилмайман.

— Аввалбой ожиз одам-да. Боя айтдим-ку, Аввалбой...

— Ожиз?! Ёқласин, кейин қанақа ожизлигини кўрасиз!

— Мен илмини айтяпман.

— Мен ҳам. Дипломни олгандан кейин унга ожизсан, деб кўрингчи! Ҳозирданоқ бурнига хода етмайди. Нима, савлатдан бор, қориндан бор...

— Фақат калладан йўқ,— деди у ғашланиб.

— Менга қилган насиҳатини қаранг: Ақобировга бекор борибсиз, домламининг тузлуғига тупуриш бу, дейди!

— Шунақа...

— Борганимни ҳам шу етказган домлага.

— Сиз ҳам қизиқ. Шунақа одамларга нега сир берасиз? Сотадикун!

— Э-э, қувониб кетибман-да. Ишингиз нима бўляпти деса, Ақобировга борганимни айтиб юборибман.

Бу бечоранинг ҳам мақтангиси келган: униси яқинда ёқлашини айтган бўлса, бунисининг ҳам кам кўрингиси келмаган...

— Аввалбойни кўйинг. Илмни фақат буюклар яратмайди. Аксинча, унинг асосий юкини мен билан сизга ўхшаган ўртачалар,— деб аччиқ хузур билан таъкидлади у,— кўтаради...

Аввалбойлар-чи? Нима деса экан? Аввалбой бўлмаса, директорнинг бозор-ўчарини ким қилиб беради, полини ким ювади? Собирми? Собир-ку, жон-жон дер, лекин бир кун ювса, ўн кун ҳасрат қилади. Йўқ, директор собирларга полини ювдирмайди, у ҳам кимга ювдиришни билади. Менгами? Мен директорнинг полини ювар эканманми? Ҳечам-да! Яна ҳам... билмадим. Одам қийин шароитга

тушгунча оғзиботирлик қилавериши мумкин, лекин., Яхши ҳамки, Аввалбойга ўхшаганлар бор. Акс ҳолда, Аввалбойнинг ўрнида бўлишга тўғри келади, ё.. Йўқ, бошқа Аввалбой бари бир топилади. Дунё шунақа: иш жойи бўш турмайди, одамлар бўш туриши мумкин.

Нимагадир жуда гапиргиси келди. Айтмоқчи бўлган гаплари айтмасданоқ, ҳалитдан, тиникиб, фикри баландлаб кетаётгандек туюлди.

— Илм ҳам, Собир, илм ҳам, директоримиз айтгандек, муҳташам бир иморат... Бу иморат тиклайдиган Уста бор, — деди, — Сиз — қора ишчи, иш кучисиз.— Оғир кунда Собирни ёлғиз қолдирмасликка ваъда бераётгандек, “мен ҳам”, деб ўзини қўшиб қўйди.— Қора ишчилар иморатнинг лойини қилади, ғиштини қуяди.

— Аввалбой тайёрини устага узатиб туради,— деди Собир алам билан,

— Йўқ, Аввалбойнинг иши бошқа. Лойни ҳам, ғиштни ҳам ўзимиз узатамиз. Уста бизнинг лойимиз, ғиштимиздан иморатни тиклайверади.

— Аввалбой-чи?— деди Собир беозор истехзо билан.

— Ҳозир. Шошмай туринг. Айтаман... Бир вақти келади-да, Уста чанқайди. Биз қора иш билан бўлиб, Устамизнинг чанқашини ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Ўзи, қора иш аслида бунақа нозик сезгиларга кўп ҳам ўрин қолдирмайди. Уста фақат эзгу хаёллар, юксак, масъул мақсадлардан баҳра олади, бизга ўхшаган оддий ишчиларгина очқайди, чанқайди, деб фикр қиламиз. Кейин, Устанинг нима ичишини ҳам билмаймиз. Гулоб, атиргул суви, хуллас, қандайдир ақлимиз етмайдиган ичимлик керак унга, бунақасини топиш қўлимиздан келмайди, деб ўйлаймиз.

Собир унинг гапи қаёққа бурилаётганини билмай диққат бўлди.

— Ана шунда, Уста айни чанқаган пайтда Аввалбой пайдо бўлади, қўлида... —Арман коньяги,—деди Собир топағонлигидап ўзи завқланиб.

— Мана, сизнинг хатоингиз қаерда. Фикрларингизнинг андазаси ҳаётга тўғри келмайди. Ишлаб чанқаган одам коньяк ичадими? Чой, оддийгина, ўзимизнинг яхна чой, сув эмас, чой. Устанинг чанқашига

мўлжаллаб, дамлаб, пиёлага қуйиб совутиб туриш керак. Буни фақат Аввалбой эплайди. Устага чой тутиш оддий иш эмас. Бунинг учун одамда алоҳида бир фаросат бўлиши керак. Аввалбойнинг юрагида Устага нисбатан шундай бир меҳр борки, бу меҳр устанинг кўнглини бир чирмаб, Устанинг меҳри бўлиб яна Аввалбойнинг ўзига қайтади. Нозик, искабтопар бир меҳр. У сиз — қора ишчида йўқ, ўлиб-тирилиб ишлайвериб, бу туйғуни ўлдириб юборгансиз.

— Энди нима қилишимиз керак?—деди Собир тўрсайиб.

— Ҳеч нарса, — деди у. — Ишимизни қилаверамиз.

— Аввалбойнинг ошиғи олчи бўлаверар экан-да,—деди Собир гўё Аввалбойнинг ошиғини у олчи, қилиб бераётгандек.

— Олчи бўлаверади.

— Э-э, йўқ, мен бу маталингизга қўшилмайман. Ўзига эмас, Аввалбой ҳақидаги жойига.

— Ихтиёрингиз, лекин...

— Ишнинг оғирини биз қилайлик-да, ҳузурини Аввалбой кўрсин!

— Унда чойни ким узатади?

— Чойни ҳам ўзимиз узатамиз. У кулиб юборди.

— Аввалбойни нима қиламиз унда? Сиз қўйган ғиштни Устага у узатиб турса, ўзингиз четга чиқиб қоласиз-ку?

— Ҳаммасини ўзим қиламан.

— Сиз чой тутишни эплотмайсиз. Уста сизнинг лойга беланган кўлингиздан чой ичмайди. Чой узатиладиган қўл меҳнатда қавармаслиги керак. Сиз кўпол кўлингиз билан пиёлани тушириб юборасиз-да, бу кўрган кунингиз ҳам ҳолва бўлиб қолади.

Йўқ, у ҳеч қачон директорнинг полини ювмас экан. Юволмас экан.

— Ҳа, Аввалбойнинг бу томонига тан бериш керак,— деди Собир.— Боқайди лекин. ҳар қандай одамнинг кўнглига йўл топади. Диссертациясида директорнинг ишларидан цитата шунча кўп эдики...

— Нега?— деди у ажабланиб.— Домла бари бир олдириб ташлайди-ку.

— Ўқиб кўрадимиз, ахир. Ўчиришдан олдин Аввалбой уни қандай кўкка кўтарганини ўқийди-ку.

— Зўр. Қойил, — деди у хиссиз бир оҳангда.

— Буям сиз айтган меҳр, чой тутиш,— деди Собир.— Ҳали қараб туринг, Аввалбой шу Устангизнинг қизига ҳам уйланиб олади.

Унинг кўнгли бирдан ғашланди. Пастлашиб кетгандек, майдалашгандек бўлди. Тўсатдан ўзига-ўзи ёмон кўриниб кетди.

- Ошириб юбордингиз энди, - деди ва Собирнинг кўнгли учун ўз ихтиёрига қарши кўшиб қўйди: - Ҳеч замонда хўжа хизматкорини бошига кўтармайди. Куёв ўғилдан баланд иззатланишини унутманг. Аввалбой директорнинг полини ювади-ю... қандайига...

У гапининг давомини айтмади, директордан уялиб кетди. Назарида, директор уларнинг гапи устига келиб қолиб: “Э ўғлим-а, ман сани илмий иш қияпти, диссертациясини ёзпти, жуда истеъдодли йигит, деб юрсам, сан бу ерда...” деяётгандек бўлди.

Шу пайтда телефон жиринглади. У хонасига чопди.

Йўқ, кўшни хонадаги телефон экан.

Собир унинг ортидан кирди. У ўзини ишга берилган кўрсатиб, ройиш бермади. Бир оздан кейин Собир чиқиб кетди.

Бу аҳвол жуда кўп такорланган.

Негадир одам хузур билан ғийбат қиласан-у, кейин негадир кўнглингда жуда нохуш бир сезимлар уйғонади, ўзингдан-ўзинг иргана бошлайсан.

Бемаъни гап. Уйида бўй етган қизи бўлатуриб, директор хўкиздеқ, бегона эркакка полини ювдирадими?!

...Аввалбой жиққа терга ботиб, кўйлаги кўтарилиб, оппоқ, бикққи бели очилиб пол ювяпти.

...молдек тўртоёқлаб турган Аввалбойнинг олдида охурдек тоғора...

...Аввалбой хансираб, кир латта билан...

У нафратланиб кетди, Аввалбойдан эмас, ўзидан, Аввалбой ҳақида шу ҳаёлга борган ўзидан.

Йўқ, бўлиши мумкин эмас! Директор домла, устоз сифатида шогирдини эзиб ишлатар, аммо одамни бундай хўрламайди . Аввалбой чаласавод, хомкалла, хушомадгўй, боринг-ки, фикр ўғриси ҳамдир, лекин—одам, Одам, ахир! Уни одамлик шанидан маҳрум

қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Агар директор Аввалбойдек чойтутарини бунақа хўрлайдиган бўлса, менга ўхшаган ўзибилармон, ўзибўлармонларни топтаб ташларди. Мен ҳам борганман-ку, уйига. “Э, ўғлим, сан кичиксан-у, лекин маникида меҳмонсан”, деб чойни ўзи дамлаб келган, ҳатто сузишга ҳам қўймаган, ўзи сузиб, унга чой узатган. Уйдагиларнинг ҳаммаси келиннинг отасиникига қндириб кетишган экан. Директор иккаласи ўшанда уч чойнак чой устида (ҳаммасини директорнинг ўзн дамлади—жуда кичикфеъл одам эканми, деб ўйлаган эди ўшанда) бир дунё гапларни гаплашиб олишди. “Ўғлим, санга ўхшаган ёшларнинг энг катта камчилиги ўзбошимчалик, катталарга хурматсизлик эмас, лақиллаш. Олим бўламан, деган одамга ҳеч тўғри келмайдиган нарса ҳам шу. Ҳозир ҳеч нарсани

ўйла.май, фақат ишлайдиган, фақат меҳнат қиладиган пайтларинг. Хў кейин, мана, бизларга ўхшаб қариганларингдан сўнг хоҳлаганларингча лақиллашларинг мумкин. Лекин, шу кучга тўлган, тоғни талқон қиладиган пайтларингда умрни лақиллаш билан ўтказиб юборсаларинг, биздай вақтларингда нимани лақиллашни билмай, бир гапни тўтидай такрорлаб, ёшларга кулги бўлиб юрасизлар. Сангабу гапларни бекорга айтаётганим йўқ”.

Собирга ўхшаганларнинг бир ишни бошлаб, ҳалоллаб битказиши гумон, лекин бировга лой чаплашга тушса, шундай қилишадик, тукққан онаси ҳам таниёлмай қолади.

Бориб турган ёлғон! Аввалбой хоҳлаганда ҳам, директор унинг бунақа суйкалишига йўл бермайди.

Қизик, аслида ўйлаган, гапираётган одамнинг яхши бўлиши мумкин, кўпинча яхши ҳам, лекин сен унга кайфиятингга қараб баҳо берасан, кайфиятинг ёмон пайтда ўша одам ҳам кўзингга жуда ёмон кўринади, биронта яхши томонини кўрмайсан, кўролмай қоласан...

Собир Аввалбойни ёмон кўради, бошқаларга ҳам ёмон кўрсатишга тиришади. Аввалбой ҳам, нафсиламрини айтганда, яхши эмас. Лекин директорнинг полини ювиши—ёлғон. Бунини Собир тўқиган, бу гапни кўп такрорлайверганидан ўзи ҳам ишониб қолган.

Шу гапнинг ёлғонлигини у билмайдими? Билади. Ишонмайди.

Лекин бу гап ўзига ёқади. Собир яна бу гапни чайнаганида, айниқса, Аввалбойнинг яқинда ёқлашини айтганида, баттар ёқиб тушди. Шу ёлғоннинг рост чиқишини тиланди. Ҳар хил йўллар билан менга ўхшаган умидли ёшлардан ўзиб, олдин ёқлар эканми, марҳамат қилиб, директорнинг полини ювсин, деб Аввалбойнинг устидан ҳукм чиқарди. Аввалбойни ҳаёлан хўрлади. Одамлик шанига тегинди. Шу истак билан кичикфеъл директори қоралаб юборди.

Завқланганига қаранг!

Шоирларга ўхшаб илҳом билан нақл қилганига қаранг. Билдики, нақл қилса ишонарли бўлади. Чунки нақл деган нарсада кўпчиликнинг номидан ҳукм чиқарилади, ҳар қандай фикр ишонарли, қонундек бир тус олади.

Ў, сенга ўхшаганлардан директор чикмасин — Собирни эшақдай ишлатасан, Аввалбойга... чой ташитасан!..

Ҳали ҳам камтарлигинга балли. “Уста ўзимман”, деб юборишдан ўзингни зўрға тўхтатиб қолдинг. Уятдан ҳам озгина бор лекин.

Ҳар ким ҳам ўз ҳаётига Уста эканини, ўз иморатига ўзи ғишт кўйиб, ўзи лой қориб, ўзи тиклаши[#]ни билмасмидинг? Биласан. Лекин қора ишдан қочасан. Фақат... ўзинга-ўзинг эҳтиром билан чой тутиб ўтираверасан.

Оқ уйим бор эмиш...

У деразани ланг очиб юборди. Иссиқ ҳаво ичкарига ёпирилди. Ҳаво ҳам шунақа бўладими-я, деразани ёпиб ўтирсанг, қайнаб кетасан, очсанг — ёнасан.

Энди телефон қилмаса керак. Исмини айтмагани, адресини бермаганидан маълум эди-я, ўзи. Нимасини кутяпти? Лекин нега қиз унинг телефонини ёзиб олди? Ё кейин ортиқча хиралик қилдими? Йўқ. Фақат “Исмингизни айтмадингиз ҳам”, деди. “Исминини кўчада айтмайман. Ё сизга кўчада қолган исм керакмиди?”, деди қиз. “Қачон телефон қиласиз?” деган сўровига “Кутинг”, деди. “Ё телефон қилмайми?” деб жилмайди. ғамзамиди ё масхарамиди, бари бир, ширин эди.

Кутинг.

Кутасан.

Мана, кутяпти.

Йўқ нарсани кутаётган бўлса-чи?

Ўша қизни трамвайда учратиш ростдан ҳам тушга ўхшаб кўринди. Би,дан дунё ўзгача бўлиб қолди. Қизларга гап отишни ўзига эп билмайдиган одам, ҳар қандай тортинишни йиғиштириб қўйиб, албатта шундай бўлиши керакдек, қиз ҳам шуни кутиб тургандек гап қотди, қиз унинг аҳволини тушундими ё силтаб ташлашга ботинолмадими, тўғри жавоб қилди. Уч бекат гаплашиб кетишди. Қиз тушиб қолди. Бўлган воқеа. Энди тушга ўхшаб қолди. У қизнинг на исмини билади, на адресини, на қиз ўзини билдиради. Шундай экан, қизни қайта кўрмаса, у телефон қилмаса, уни кўргани ўнг эдими, туш эдими, бари бир, хотиранинг тушдан нима фарқи қолади?

Нахотки телефон қилмаса?

Унинг юраги орзиқиб кетди. Эзилди. Яна чеккиси келди. Коридорга чиқса, биронта ҳамкасбга дуч келиб қолишини ўйлаб, хонасини ичкаридан кулфлаб олиб тутатди.

Яна телефонга кўз тикди: ким биландир гаплашгиси келди. Трубкани олди.

— Алё, саломалайкум... Каримова... ҳа, Зухра, ишдами?.. Илтимос!

"Сизга кўчада қолган исм керакми?" Нима дегани бу? Иккаламиз холи учрашганда айтаман, демокчимиди?

Ҳозир, айти шу Зухра билан гаплашаётган пайтда ўша қиз телефон қилиб қолиши мумкинлигини ўйлаб, шартта трубкани кўйди. Зухранинг нари ёқдан телефонга келишини кутмади: гап чузилади.

"Кутинг", деганида алдамаётгандек эди шекилли. Ё алдадимикан? Ҳай, қизнинг бекорга умидвор қилаётганини ўшанда сезганида ҳам нима қила оларди? Кўлидан тутиб, трамвайдан тушишига қўймасмиди? Илож қанча? Энди кутишдан бошқа чора йўқ. Кутиш ўзига керак. Шунча йилдан бери ахтараётганини энди топгандек... Ахтараётганмиди ўзи? Ё ахтараяпман, деб лақиллаб юрибдими?

Телефон жиринглади. Ҳали трубкани олмаёқ, телефон қилаётган ўша қиз эмас, Каримова, яъни Зухра эканлигини сезди.

— Ҳа, мен... Салом, ўртоқ Каримова... Ҳа, мен эдим... Узилиб

қолди... Ўзим шундай... Кино-пинога тушсакми, деб кейин ўйлаб қарасам...— У жўрттага, эшиттириб эснади.— Билмадим, яхшироғи йўқ шекилли... Бемаза, ясама... Кўрмасам ҳам биламан, отидан маълум... Қўйинг шу “Муҳаббат ва қасослар”ни... Ёқмайди менга... Йўғ-э, нега сиз билан боргим келмас экан. Ўзим телефон қилдим-ку сизга. Гапингизни қаранг... Яхшироқ кино бўлса-да... Келади, кепқолар... Оббо, мени чақиришяпти-ку.— У эшик томонга қарата: “Мажлисгами? Ҳозир, ҳозир”, деб қичқирди.— Мана, котиба қизимиз... Йўқ, сиздек чиройли эмас... Ўзим телефон қиламан. Бўпти.

Яхши эмас шу. Умуман бировни ўйин қилиш яхши эмас.

Қўшилиб қўшилолмасанг, узилиб узилолмасанг...

Лекин қайси қизнинг исми кўчада ётибди? Зухранинг нимаси ёмон? Келишган. Юзи чиройли. Одамнинг кўнглига қарайди. Мехрибон, кейин... Фақат са-ал... Нима бўпти шунга?

— Я-ах-ши эмас!

Анов қизалоқ ҳам телефон қилмади энди. Хўп, дейлик, умуман телефон қилмайди. Ўша учрашув туш эди. Тушида бўлган эди. Қиз ўтиб кетган тушдан телефон қилмайди-ку. У нимани йўкотди? Ҳеч нарса. Тушда топган нарсасини йўкотганига ҳам одам куйинадими? Аксинча, яхши бўлди — тушида шундай ажойиб бир қизни кўриб қолди. Яхши-да.

Иш вақти тугади.

Чиқаверишда уни Султон ака тутиб қолди.

— Кетмай тур. Собир билан Раҳмон ҳам чиқсин.

— Жа вақтим зиқ.

— Уйга бормасанг, нима, хотининг уришармиди?

— Бир жойга ўтишим керак.

— Пулинг йўқми? Қўрқма, мен оламан.

— Ишим жуда зарил, Султон ака.

— Ҳеч одамга қўшилай демайсан. Бир жойда ишлагандан кейин бунақа бўлмайди. Одамларга қўшилиш керак. Қзчон қараса бир баҳонани ғудурлаб...

Бугун шундай қилма. Бир кўнгил ёзиб...

— Директорни ғийбат қиламизми?..

— Эй бола, менга қара! Тўхта, деяпман...

У портфелини қўлтиққа уриб, жўнаб қолди. Султон акага қарай олмади.

Бундай демаслик керак эди. Оғзидан чиқиб кетди. Ўтиришга директорнинг нима алоқаси бор?.. Бошқа илож ҳам йўқ эди-да. Бўлмаса, кўйиб юбормасди. Аслида бошқа жиддийроқ баҳонани рўкач қилиши керак эди-ку-я...

Мен ёқиб қолган эмишман унга. Албатта ёқаман-да. Мен ҳам сиздай маст бўлиб, йўлимда юролмай қолай-да, ўлигимни сўқишларимга чидаб, уйимга олиб бориб қўйинг, сизни ҳам албатта ёқтираман.

Ичишади. Кўпинча Султон аканинг пулига. У ҳам бир-икки марта ноилождан, Султон ака қистайвергандан кейин, “одамларга”, яъни уларнинг ичишига қўшилган. Султон ака ошхонанинг катта стаканини тўлдириб-тўлдириб икки марта отади-да, кўзи пешонасига ёпишиб, тап-тайёр бўлади. Раҳмон ака билан Собир аста кўзғалишади. Собир кам ичсаям, баҳонаси тайёр — кеч борса, уйидагилари... Раҳмон ака — катта, ёши улуғ. “Энди, ука, бизлар шу ёшимизда катта кўчада етаклашиб юрсак ярашмайди. Шаҳар! Султонбойнинг аҳволини кўриб турибсиз. Яна йўл-пўлда... кўп ичсаям, ўзи зўр олим. Ҳали сизга кўп фойдаси тегади. Яхшиликни ерда қолдирмайдиган одам”. Султон ака тамом ўчган бўлса-да, ўзини биров олиб бориб қўйишини сезиб, шуни кутиб бир муддат жим ўтиради. Кейин у “ўзбекнинг кичиги” бўлиб, оғзидан боди кириб, шоди чиқаётган Султон акани ёш боладек авраб, кўчадагилардан минг ҳижолатда, уйига етказиб боргунча она сути оғзидан келади... Йўл-йўлакай ўзи ҳам сўқишга бўқади: Султон ака ким эсига тушса, булғайди: “Ҳе ўшани... Нега сўкмас эканман?! Нима сани пулингга ичдимми? Ҳе саниям...”

Шунақа одамларнинг ошқозони қандай чидар экан?

Шу сассиғи билан бориб хотинининг олдига ётадимми?

Автобус изма-из келибдими, ҳар қалай, бекатда одам санжоб эди.

Автобусга чиқаётган маҳали негадир бир кампир унга хавотир аралаш ўқрайиб қаради. Арпангизни хом ўрдикми, кампиршо?

Автобус юриши билан бирдан мушукнинг аянчли миёвлаши эшитилди. У сесканиб ўша томонга ўгирилди. Бир хотиннинг тизасидаги сумка ичидан мушукнинг калласи чиқиб турарди; кўзлари ғалати, кўкиш товланади, одамга тўғри қарайди: одам бир гуноҳ қилган-у, ҳаммадан, ҳатто ўзидан ҳам бекитиб юргандек, мушук буни биладигандек, “ҳали жавоб берасан!” деяётгандек— одамнинг кўнглига совуқ ваҳм ўрмалайди.

— Бечоранинг қорни очибди,—деди мушукнинг эгасига ёнма-ён ўтирган аёл.

Мушук тумшуғини чўзиб, яна миёвлади.

Бу лаънати мунча зорланади?

Хотин мушугининг калласини силади:

— Манечка! Уят эмасми сенга! Жонгинам! Одамлар сени одобсиз экан, деб ўйлашади.

Мушук хотиннинг қўлини искалади-да, яна миёвлади.

— Оти Манями! Қаранг-а, қандай чиройли экан,— деди ёнма-ён ўтирган аёл.— Шўрликнинг уйкуси келганга ўхшайди.

— Манечка, сенга нима бўлди? Тўполон қилма.— Хотин кўзларини ёлғондакам олайтириб, мушукка танбеҳ берган бўлди.— Қани, жанжални тўхтат-чи. Жиндай чидаш керак. Уйимизга яқин қолди.

— Жуда яхши мушук экан-да,—деб аёл ҳам мушукни силашга қўл чўзди.

Хотин тирсаги билан мушугини паналаб, гўё беихтиёр қилгандек, аёлнинг қўлини қайтарди, бидирлаб кетди:

— Бензин ҳиди ёқмаяпти-да, таннозга. Салгина нохуш хидга чидамайди. Тоза ҳавога ўрганган. Овқатни ҳам сайлаб ейди. Кўнгли шунақа нозик. Бир марта билмай туртиб юборган эканман, шунга уч кун араз қилса бўладими! Сиз ишонмайсиз, бирам ақлли.

Хотин шундай деб мушукнинг тумшуғидан ўпиб қўйди.

Уларга рўбарў ўтирган одам—танқа бурун, мўйловининг учлари тепага қайрилиб, нақ қулоғигача борган эркак, мушукпарварлик томошасига анқайиб қараб келаётган эди, хотиннинг мушукни ўпганини кўриб, бирдан ирганди: “Э топган матаҳингга...” деб

ғўлдиради, сўкиш оғзига тиқилиб қолгандек, бўғриқиб кетди. Унинг ёнидаги озғин, қўллари калта енгидан чвпдек осилиб турган, ингичка мўйловли йигит: “Инг қилгиси келаётгандир”, деб ҳихилади.

Хотиннинг ранги бўзарди, ёмон тус олди.

— Қандай маданиятсиз одамлар!—деб пичирлади ва гапини тасдиқлатишни кутиб, ёнидаги аёлга қаради.

Аёлнинг юзлари қизарди, хотиннинг гапини эшитмасликка олиб, ойна томонга ўгирилди.

Танқа бурун эркак, агар хотин яна бир оғиз гапирса бошлаб сўкадиган алпозда бақрайиб қараб тураверди. Озғин йигит тиржайиб бир хотинга, жанжалга химо бергандек, бир эркакка кўз солди, кўрдик, иккаласидан ҳам садо чиқмаяпти; хафсаласи пир бўлиб, у ҳам ойнага юз бурди.

Унинг тушишига икки бекат бор эди, лекин автобус тўхтаган дастлабки бекатдаёқ тушиб қолди. Танқа бурун эркакдан баттар бўғилиб кетган эди.

Мушук тегинган идишнинг ташлаб юборилиши, мушук искаган қозоннинг куйдирилишни эслади. Ўзи ҳам мушукни ўлгунча ёмон кўрар эди.

Хотин мушукнинг оғзидан ўпди-я.

Одамга меҳр деган туйғу нима учун берилган?

Мушукка бағишлаш учунми? Мушук билармикан шуни?

Бу қанақа дунё ўзи?!

Хонаси хувиллаб ётарди.

Уйнинг хўжайини ҳозир қай бир дўконнинг олдида, ажриққа газета тўшаб, ўзига ўхшаган “оламзоднинг гуллари” билан пивога портвейнни аралаштириб симнряпти. Ярим кечаси келади-да, унинг хонасига киради (уй икки хонали). “Э, ўқиётганмидинг”, дейди, гўё унинг ҳар кун оқшом китобдан бош кўтармаслигини билмайдигандек. Кечирим сўрайди. “Гаплашгнм келяпти”, дейди. “Ўқиш керак. Шу ишинг яхши. Қишлоғингдан ота-онангни ташлаб, шаҳарга одам бўламан, деб келганингдан кейин, албатта, ўқи,—дейди; маст, лекин гапидан адашмайди, аксинча, ичмаган пайтлари оғзидан гап чиқмайдиган одам, ичса, нотиклиги тутати,— Ман ҳам олдинлари кўп

Ўқир эдим. Анави битта китоб бор-у, оти нимади? Йигит билан қиз икковгинаси сой бўйида, жийданинг тагида, а!.. Тепасида она майна сайраб туради. Тўлиб-тошиб сайрайди, именно, тўлиб-тошиб. Ҳа, ишинг беш бўлгандан кейин, тепангда майна сайрайди, бедана вавақлайди. Маниям тепамда бир вақтлар майналар роса сайраган... Энди... битта туллак чумчуқ ҳам назарга илмайди... ўки, майли. Ҳозирдан каллани ишлат. Уйланаётганда хушёр бўл лекин. Уйланганиндан кейин бундан ҳам хушёр бўл. Одам ҳамма нарсани ясаши мумкин, лекин турмушни ясолмайди. Қайтанга турмушнинг ўзи одамни ясаб ташлаши мумкин. Шунинг учун бошданок хотиннинг яхшисини танлаш керак. Йигит одамнинг ҳаётда бир марта омади келади — буям бўлса, уйланганида. Ҳаммаси хотинга боғлиқ. Шунинг учун яхшилаб танла, дейман. Яхши, деб ёмонини олишинг мумкин, ёмон деб яхшисини. Лекин ёмониям, ичмасанг, ўзингни хор қилмасанг, яхшилик қилади. Мана, мандан мисол — аҳмоқман. Хотиннинг яхшиси адашиб менга тушиб қолган, билмаганман. Ичи-иб юраверганман.

Ғинг деса, урганман. Лекин... яхши хотин эди, яхши эди. Ман нима бўлдим энди? Сани нимага ижарага қўйдим? Пул учунми? Йў-ўқ, пулни топаман... агар хоҳласам. Пулга қизиқмайман. Ичишим керак, аслида ичмаслигим керак, лекин ичишим керак. Керак! Соғлиғимдаги турмуш—турмуш эмас. Турмушни бой бериб бўлганман. Эсимга тушишидан қочиб юрибман. Ҳамма нарсани сотиб ичдим. Лекин, мана, шу шимни сотмайман. Хотиним туғилган кунимга совға қилган.

Ўттиз саккиз сўму етмиш икки тийинга олган. Тангалаб йиққан, ман ичган ароқларнинг шишаларини сотиб... Олдинги нарсалардан фақат шу қолди. Сира йиртилмайди-я, кара. Олдин чиққан нарсалар шунақа пишиқ бўлар эканми...” Хотинидан кейин албатта болалари эсига тушади, кўзи ёшланади: “Фарзанд нималигини ҳали билмайсан. Қизим гиламга сийиб қўйса, уй сийдик ҳиди бўлиб кетди, болаларга қарамайсан, деб хотинни урардим. Ҳозирлари эса... э ука, ишонмайсан-да, шу сийдик хидини ҳам соғиндим. Болангники бўлгандан кейин...” Кейин ўзи яхши, лекин болаларини кўришга ғов

бўладиган хотинини ёмонлайди: “Нима бўлса ҳам шу болаларнинг отасиманми? Соғинаман. Нима, ичадиган одамда юрак бўлмайдимми? Болаларни соғиниб борсам...”

“Келманг, тарбиясини бузасиз”, дейди. Биламан, икки боласи билан унга ҳам осон эмас. Биздан оладиган йигирма тўққиз сўмига нима ҳам беради? Ўзининг ойлиги... қийин, албатта. Ҳалигача бошқа турмуш қилгани йўқ. Ўзим ярашай дейман-у, лекин яна қўшилсак... Бўлмайди-да, ука. Турмуш шунақа. Энди бизникининг буёғи маълум. Тамом ютқазганмиз”. Кейин ҳамisha ошналарини сўқади, кейин яна ўзини сўқади, шу билан виждонини сал-пал тозалаб оладими, унинг тақдири тўғрисида қайғуриб қолади. “Э, манга қара, ташла шу бошоғриқни. Бир умр китобга термилиб ўтасанми? Бари ёлгон. Сан... ўзинг ёз. Мана, мани ёз. Айтиб тураман, ёзиб олаверасан. Катта китоб қиламиз. Агар сан тўғри ёзиб олаверсанг, зўр ибратли китоб бўлади. Ҳамма ўқийди. Майли, ўқисин, бу дунёга Воҳид деган бир одам келиб, дунёдан ҳеч нарса ололмай ўтиб кетаётганини халқ ўқисин!.. Энди сан Воҳид деб ёзмасан, отимни бошқа қил, Зоҳид де... Йўқ, Зоҳид тўғри келмайди, акамнинг оти. Шунга уйқаш бир от топ-да. Балки Аҳад дейсанми?.. Отимни тўғри қўйсанг, ичолмай қоламан... Манави қобирғанинг тагида кўп гаплар ётибди, ўнта ёзувчига етади. Сан ёзсанг бўлади. Қўлингдан келмайдимми? Келади. Одам қилган ишни одам қилади. Туппа-тузук йигитсан, калланг ишлайди. Ичмайсан. Манга олиб бериб турсанг бўлди. Доим ёнингданман. Эй, манга қара, шу ёзувчиларинг китобига қахрамон қидириб Мирзачўлга боришар экан. Санга яхши бўлади-ку: ҳеч қаёққа бормайсан—мани тилимдан ёзаверасан. Ҳаммасини ўзим айтиб турсам... Лекин китоб ёзамиз, деб манга қўшилиб ичиб кетма. Майлими? Зўрласам ҳам ичма. Ичиб кетсанг, ёзувчи тугул, шимилдириқ ҳам бўлолмайсан.. Сани соҳанг нима ўзи, психологиями? Бўлмағур юмушни қўй, ука. Ҳали ҳаётни кўрганинг йўқ, психологияни қайдан тушунасан. Мана, мани психологиямни айтиб бер-чи? Айтолмайсан. Бир пиёнистада нима ҳам психология бор, топганини ичади, ҳеч вақоси йўқ, деб ўйлайсан. Лекин манавининг тагида,—деб у яна кўкрагига нуқийди,—психологиянинг зўри бер! Саники ҳам психологиями? Мани ўрнимда

бир кун, майли, бир соатгина яшаб кўр — кейин биласан ҳақиқий психологияни! Псих бўп қоласан... Қалай, боқладимми? Бу калла,— кўрсатгич бармоғи билан чаккасини нуқийди,—ҳалиям ишлайди... Э, ичмаганимдами... Санга ўхшаганлар билан гаплашиб ҳам ўтирмасдим. Ичиб шу аҳволга тушдик-да...” Энг охирида халақит бергани учун минг узр сўрайди: “Тўлиб кетганимдан кирдим-да, ука. Бўлмаса, ишинг тиғизлигини биламан...” Эрталаб унинг юзига қарамай, гўлдираб бошоғриққа бир сўм сўрайди, бу пулни ҳеч қачон қайтариб бермайди — ижара ҳақидан чегириб ташлайди — ҳаммаси қайтадан бошланади, ҳар куни аҳвол шу. Дарди-ҳоли ҳам, воқеаларнинг ўрни алмашиб турса-да, доим бир хил; фақат хотини совға қилган шимнинг баҳоси йигирма саккиз сўмдан қирқ саккиз сўмгача — хотинини қандай кайфиятда тилга олишига қараб, ўзгариб туради, бироқ нима учундир, тангаси доимо бир хил — етмиш икки тийин.

Падарлаънатнинг уйида бир вақтлар телефон ҳам бўлган, лекин пулни тўламаганидан кейин узиб қўяверишган, кейин ўзи қўшнисига пуллаб юборган.

Телефондек ажойиб нарсани қўлдан чиқазган-а!

У кийимини ечмай каравотга чўзилди. Кун бўйи кетмон чопгандек хорғин эди.

Аравасига минганингдан кейин қўшиғини ҳам айтасан.

Ўтгизга бораётган одамнинг ўз уйи бўлиши керак. Бу ёшларда одам энди ўз орзуларинигина бошпана қилиб яшай олмайди, орзу қилиш учун ҳам яшаш жойи тайин бўлиши керак. Ётишда тайин бўлмагандан кейин, орзуда тайин қоладими?

Йигирма саккизга чиққан йигитнинг бола бўлиб бола эмаслиги, катта сафига кириб, катта дейишга арзигулик биронта ишнинг урдасидан чиқмаганлиги ажойиб.

Қўлига бирон марта ҳам теша ушламаган Уста, оқ уйингни қачон қурасан?

Одам ҳаракатсиз ётаверса, калласига бўлмағур фикрлар келаверади.

"Болам, икки нарсдан одам касал топади: бири — худо берган

дарддан, иккинчиси — ўй ўйлашдан.— Онаси бу гапни ҳам кўп такрорлайди.— Ўй ўйлашнинг табиби йўқ”.

Одам ҳам қариганидан кейин ўтган умрини бирбир хотирадан қайта ўтказиб, маънисини доно-доно гапларга тизиб чиқади шекилли? Бўлмаса, ўқимаган, маълумотсиз кампир бунақа гапларни қайдан топади?

У оғир кўзгалди. Бир муддат йўл қараб ўтирди. Назарида, ўзи ҳам ҳаётининг, тамоман бўлмаса-да, кўп нарсасини бой берганга ўхшарди. Бой берилган нарсалар жуда қадрли эди.

Бориб деразани очди. Илиқ ҳаво баробарида шаҳар шовқини ҳам юзига урилгандек бўлди. Шаҳардан нимадир бир яхши туйғу ҳам келди.

Муюлишда бурилаётган трамвайнинг ғийқиллаши юракка санчилгудек эшитилди.

Шу трамвай ҳам юргани-юрган. Пешонасига мана шу издан чиқмайсан, деб битта рақамни тақиб қўйишган, тинмай бориб-келади. Ғийқиллагани-ғийқиллаган.

У ўзини умр бўйи бир йўлдан чиқмаган трамвайнинг ўрнига қўйиб кўрди, лекин хурсанд бўлмади.

Бари бир, шаҳар шовқинида нимадир, ҳаётни безайдиган, эй, эзилиб ётаверасанми, яшасанг-чи, мундоқ, деган бир чорлов бор эди.

Кун ўтиб кетяпти. Нимадир қилиш керак! Дангасаманми? Унда дангасалиқдан қийналмаслигим, куним ўтганига шукур қилиб, оёқни кўтариб ётаверишим керак эди. Мен эса ношукурман. Ўзимдан норозиман. Бу юришимдан, ҳаётимдан норозиман. Аммо, қизик, бу норозилигим яшашимга халакит бермаяпти, қандайдир ўнғай: ҳаракатсиз ётсам ҳам, бу ҳаракатсизликдан норозиман-ку, деб ўзимни оқлайман; совуқ кунларимда норозиликни пўстин қилиб кияман-да, унинг ичида бўғриқиб, иссиққина юравераман.

Кейин, одамнинг ўзини-ўзи ёмон кўришида ҳам худбинлик бор. Гап бурним сассиқ деб кесиб ташлай олмасликда ҳам эмас. Одам ўзини ёмон кўрса ҳам, аллақандай шафқат, аяш, меҳр билан, баъзан эса зўр одамни ёмон кўргандек ҳурмат билан ёмон кўради. Яна ҳам ким билади: кучли одамларнинг ўзини ёмон кўришини, доим ўзидан,

хаётидан норози бўлишини шу билан изоҳлаш мумкиндир. Лекин кучли одамнинг норозилиги — ҳаракат.

Албатта, уйланиш керак. У ҳам дунёда тоқ ўтмоқчи эмас. Бутун тирик мавжудотнинг хаёти жуфтлашишга қурилган экан, у ҳам бу қонундан бўйин товламайди.

Лекин...

Эх! Севсанг-да!

Ўртаниб, куйиб, ёниб, бутун вужудинг билан қа-ат-тиқ севсанг!

Севги кўксингда қамалиб ётган исённи шивирлайдиган имконга айланса...

Ёрилиб кетаёзган кўнглингга таскин бериб, секин-секин, осуда-осуда шивирласанг Унга...

Сокин ҳайқириқ билан, тўйиб йиғлаган одамдек енгил тортиб шивирласанг Унга...

Совук, дилдираб турган чўққингдан унинг майин, илиқ кўнглига кулаб тушсанг...

Даминг қайтиб кетса севгидан...

Юрагинг гур-р этиб аланга олса...

Севганга яраша...

Лекин...

Сени мана шундай телба-савдойи қиладиган ўша қиз қани?

Кимлигини, қайдалигини билмайсан-у, аммо кутасан. Сабр-тоқат билан.

Келмаса-чи? Келса ҳам, Зухрага ўхшаган қиз бўлса... Балки кеча ўзим телефон қиламан, деб умидлантирган қиз ҳам зухраларнинг биридир...

Бор умрингни тикиб, ҳаллослаб, жон-жаҳдинг билан югургилаб излаганинг шунчаки йигитлигингга учадиган, қачон ёқлайсиз, деб ҳол-жонингга қўймайдиган оддийгина қиз бўлиб чиқса-чи!

Балки у йўқдир, уйқусиз тунлари хаёлингга яратгандирсан. Балки ўзинг Унга муносиб эмасдирсан. Орзудаги қизга орзудагидек йигит керак-ку. Ким билади: эҳтимол ўзинг ҳақингдаги тасаввуринг ҳам фақатгина орзудир...

Эҳтимол кечаги қиз ҳам ўзи орзу қилган йигитни ахтариб

юргандир. Йигирма бешларга чиққан экан, гаплари бурро-бурро, эҳтимол, сенга ўхшаганлардан оғзи куйгандир...

Эҳтимол Уни кўриб, танимагандирсан; сен Ундан, У сендан беҳабар, иккаланг икки томонга: У—катта дунёга, сен — тор йўлагингга, ўтиб кетгандирсизлар..

У шалағи чиққан, ўриндиғи ботиб кетран курсида мунғайиб ўтирар эди.

Ташқарида шаҳар шовқин соларди: кўтарилиб-пасайиб турган гала-ғовур, болаларнинг қийқириғи, ора-сира боласини чақирган аёлларнинг қичқириғи — шаҳар яшаётган эди.

Кўёш ботиб борар эди.

У талабалик пайтларидаги устози, “валинеъмати” ва катталар орасидари энг яқин дўсти — Ҳусайновни кўриб келишга отланди. Ҳусайнов малака ошириш, ўз таъбири билан айтганда, “чаласаводликни битириш” курсига келган.

— Салом, ўт,— деди Ҳусайнов.

— Йўқ, ўтмайман.

— Ўтмасанг, нега келдинг?— деди Ҳусайнов қандайдир бир яхши табассум билан.

— Э-э, ўтинг-да, энди. Остонадан қайтиб кетасизми,— деб кистади Расулов — Ҳусайновнинг ҳамхонаси.

— Кўяверинг, феъли шунақа, ўзининг ақлига бориб етмаса, ўтмайди,— деди Ҳусайнов.

Ҳусайнов, бари бир, унинг келганига қувонган эди.

— Рустам ака, кинога борайлик,— деди у Ҳусайновга.

— Ҳозир-а?

— Сеансга қирқ минут бор. Улгурамиз. Ҳусайнов кифтини учирди.

— Жуда бўғилиб кетдим,— деди у ўзи ҳам кутмаган ҳолда; шу гап оғзидан чиқани ҳамона ростдан ҳам бўғилиб кетганини бирдан чуқур англади.— Ўзимни кўярга жой тополмай юрибман.

Ҳусайнов бир лаҳза унинг кўзига ажабланиб тикилди-да, Расуловга ўгирилди:

— Борамизми?

— Э-э, биздан нима кетди? Қанақа кино экан?

— Бари бир эмасми,— деди у, уларни кўндирганидан шодланиб.— Экрани ёришса бўлди-да.

Рустам ака жуда яхши одам-да.

У шундай деб ўйлагани сайин Ҳусайновнинг янада яхши бўлиб кўринаётганини, Ҳусайнов ҳақида яхши фикр юрита бошлагани учун ўзи ҳам яхшиланиб, кайфияти кўтарилаётганини ҳис қилди. Биз ҳозир унсиз мулоқотдамиз, деб ўйлади у, мен унга бир яхши туйғу йўллайман, у ҳам менга шундай бир яхши туйғу билан жавоб қайтаряпти.

"Яхши одамларга яқинлаш,— деб такрорлайди онаси.— Яхши одам дилиннга дил кўшади." Йўқ, чиндан ҳам, кампирлар бундай гапларни қайдан топишади?

— Нега тиржаясан? — деди Ҳусайнов. — Келиб одамларнинг тинчини бузасан-да, яна тиржаясан.

— Эсимга бир нарса тушиб колди,— деди у, тавба, кулганимни ўзим ҳам сезмай қолибман, деб ажабланди.

Ҳусайнов кийинаётиб пўнғўллади:

— Уйланиш керак, укам. Ўшанда ўзингни кўярга жой бўлади.

— Ҳа-ха, у жойдан кейин чиколмай коласиз,— деб кулди Расулов.

— Бу нима юриш? Ҳе йўқ, бе йўқ, юр кинога эмиш. Экрани ёришса бас экан.

— Пулдан қалайсан? — деб сўради Ҳусайнов кўчага чиқишганда.— Бизни кинога судраганингдан кейин, пулини ўзинг тўларсан.

— Унда сизга ялиниб келмасдим. Ўзим кетаверардим,— деди у ясама бепарволик билан.— Биздек ғарибларни сиздек раҳнамолар қанотлари остига олмаса...

— Кўп алжирайверма.—деб уни гапдан тўхтатди Ҳусайнов, шушфеъл бир кайфиятда чўнтагини кавлаб.

— Полапон дегани бировнинг қаноти остида ўсиши керак-да,— деди у. Хоин бир истак унинг нигоҳини бари бир Ҳусайновнинг қўлига қаратди.

— Тўғри, тўғри.—деб унинг гапини тасдиқлади Расулов.—

Рустамбой, шундай йигитларни қанотларингиз остига олмасангиз, кимни оласиз.

Хусаинов чунтагидан битта йигирма бешталик чиқарди:

— Ма, бизга ўхшаб доцент бўлганингда қайтарасан. Аслида сенга ўзи бир тийин ҳам бермаслик керакку-я.

— Шуям пул бўлди-ю,— деди у ҳижолатини чапанилик билан босишга уриниб.— Чўнтакда йўқолиб кетади. Бир марта ресторанга киришга ҳам етмайди. Яна, қайтарасан эмиш. Доцент бўлгунимча сақлаб юраманми?

— Юравер шундай. Ресторанга кир, қизларнинг кетидан чоп, костюмингнинг нархи юз сўмдан кам бўлса, кийма. Ишингни эса қишлоқдан отанг соқолини селкиллашиб келиб ёзиб беради.

— Э-э, бўйдоқ одамга пул чидамайди,— деди Расулов, унинг ёнини олибми, Хусаиновнинг гапини маъқуллабми...

...Отаси, атрофида кўп русча китоблар, ёзув машинкасини чиқиллатиб унинг диссертациясини ёзиб берапти. Машинка чиқиллашига монанд соқоли селкиллайди: “Эталон группаларда социал статус проблемасига асримизнинг умумий концептуал матрицаси нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, бу проблеманинг рационал маъзи...”

Шуни тасаввур қилиб кулиб юборган эди. Хусаинов бир оз ранжиди, кинотеатрга етгунча насиҳат қилди, Расулов жўр бўлди, у эса бошини ҳам қилиб, индамай эшитиб борди.

Рустам аканинг насиҳатида йигирма беш сўмининг алами йўқми? Йўғ-э, ўзининг калласига ҳам бўлмағур фикрлар келаверади. Энди, Хусаинов ҳам шу боланинг иши юришиб кетсин, деб куйинади-да.

Фильм тугади.

Кинотеатрдан то катта кўчага чиқиб, одамлар селгигунча жим кетишди. Расулов икки-уч марта унга, Хусаиновга қараб қўйди, жимликни бузишга ботинолмай, индамади.

Фильмдаги томоша ҳаётга ҳар ким ўзича бориб келадими, одам, ҳар қалай, томошага бирга кирган шерикларига бетона бўлиб қолади шекилли, фильм тугаб, кинотеатрдан чиққандан сўнг ҳам улардан ғалати суратда ётсираб туради.

Салом, оғайнилар! Танишайлик, мен олдиндан биламан — биз дўстлашиб кетамиз, дегиси келди унинг.

Худди шундай бўлиши керакдек, бараварига тутатишди. У гугурт чақди: ховучининг устида аввал Ҳусайновнинг озгин юзи, кейин Расуловнинг баркашдек юзи ёришди, иккала юз ҳам унга бошқача кўринди — гўё йўлдошлари ундан қандайдир хайрли иш, яхшилик сўраётгандек, у эса гугурт чақиш билан уларни ёритгандек, шу билан хайрли ишни бошлаб юбораётгандек туюлди.

Ўзининг кўнгли ҳам баайни мактаб дафтаридаги босма қоғоз сингари сиёҳдек томган бу яхши туйғуни зум ўтмай шимиб олди, шу туйғунинг тиниқ рангига бўялди.

Қоронғиликнинг қоронғилиги шундаки, у ҳамма нарсани яшириб туради, ҳеч нарсани кўрсатмайди. Балки бизнинг кундузимиз ҳам тўла кундуз эмасдир, ундаги ҳамма нарса ҳам кўринавермас? Кундузимиз янада ёришса, биз ҳали билмаган янада яхши нарсаларнинг юзи очилар? Деразадан қуёш нури қия тушса, унинг ёруғида уй чангнинг ҳар бир заррасигача ялтиллаб кўринади. Кундузимиз янада ёришса, осмон бошқача, ранглар янада равшанроқ туюлармиди, кўзимизга ҳаво ҳам кўринармиди?..

Мана, Расулов билан Ҳусайновнинг юзи кўча қоронғилиги учун кўринмаяпти, иккаласининг ўрнида сигареталарнинг ялтироқ куртдек иккита чўғи йилтираяпти. Илгари уларни кўрмаганда, шакл-шамойилларини ожизгина йилтираётган чўғдангина иборат деб билармиди? Ҳозир уларни фикран кўряпти.

Фикрлашнинг ўзи ҳам — ёруғлик ; фикр фикрлайдиган одамнинг кўзига кўринмайдиган нарсаларни ҳам кўради. Мана, ҳозир у қоронғида ҳам Ҳусайнов билан Расуловнинг кўнгиллларини кўриб боряпти. Улар, ҳар қалай, яхши нарсаларни ўйлаб кетишяпти.

Расулов бирдан гап қотди:

— Яхши кино экан-а?

— Ростдан ҳам, яхши экан,— деди Ҳусайнов.

У ўртамиёна ишланган фильмдан дам олиб, енгил тортишини ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Чарчоғи ёзилиб, танаси яйраб кетди.

Тасавурида: боши тоза сув тўлдирилган думалоқ аквариум каби

тип-тиник: икки-учта фикрлари эса ўзидан ёруғлик таратадиган рангли балиқчалардек фароғат билан сузиб юрар эди.

Қандай яхши! Майин, салқин ҳаво оғушида, ёнингда сени ёқтирадиган, сен учун куйинадиган оққўнгил ҳамроҳларинг бор. На сен уларга тобесан, на улар сенга. Оддий, инсоний муносабат — тоза. Ҳеч ким ҳеч кимга ёмон қарамайди, бир-бирини ғийбат қилмайди.

Дилинг равшан, юрагинг санчмайди, ҳеч жойинг оғримайди, оёқ-қўлинг бус-бутун: истасанг юрасан, истасанг — югурасан — яхши!

Ҳамроҳларининг овози унга олисдан эшитилаётгандек эди. Худди қоронғи чорбоғнинг нариёғида, девор ортида у ҳақда икки киши ғўнғиллаб гапиришяптию у эшитмаяпти, аммо эшитмаса ҳам, ўзи ҳақида яхши гаплар бўлаётганини аниқ кўриб тургандек...

Ораликдаги ҳаво қуюқлашиб, ҳамроҳлари жуда кичрайиб қолган, сўзлари ҳам, учар қўнғизчалар сингари, учиб келиб унинг қулоғига урилгач, киролмай яна қайтиб кетаётгандек туюлди. “Анавиниси... Догматик йигитми... Ўсувчан характер... Мантикий меъёр... Э-э, Зунунинг феъл-атвори... Ҳа, тузук... Э-э, масаланинг бу томони очилмаган...”

Кутилмаганда уни ҳам суҳбатга тортишди.

— Буюк психолог бунга нима дейдилар?—деди Ҳусаинов.

У кўчанинг ёритилган жойига чиқиб қолишганидан норози бўлди. Қоронғилик — ўйлашга ўнғай, кўнгилни фикрларнинг ўзи ёритаверади, фақат қоронғиликда албатта кўзни очиб ўйлаш керак.

— Буюк психологми?— У бир зум гап тополмади.— Буюк психолог ўзидан буюкларнинг фикрлари мағзини чақиш билан банд.

Ҳазили яхши чиққанидан ўзи ҳам хурсанд бўлиб, кўнгли бир яхшилик билан ёришиб кетди.

"Юр,— деди Ҳусаинов ўзлари турадиган ётоққа етиб келишганда.— Чой-пой ичиб кетасан. Ё уйингда хотининг ошни сузмай, сени кутиб ўтирибдими?" "Яхши бўлардику-я,— деди у.— Менга тегадиганини онаси ўпсамми, ўпмасамми, деб турган эмиш. У каттаргунча қоринни тўйғизиб турайлик-чи". "Яшанг,— деди Расулов.— Рустамбой, шу укангиз менга жуда ёқиб қолди-да. Сира гапдан ютқизмайди". "Э, бундан фақат гап оласиз. Мирзакурук,—

деди Ҳусайнов.— Юриши — б”, лекин сиртига сув юқтирмайди”. “Э-э, одамнинг шундай очиқ бўлгани яхши деди Расулов.

Расуловнинг хотини эрига меҳрибон, яна буни қарангки, жуда пазанда экан — қўй гўштани ёғига қовуриб, битта сирланган сатилга босиб, қўярда-қўймай, бериб юборибди. “Э-э, қўй-э, катта шаҳарда тақирлатиб сатил кўтариб юраманми, Тошкентда ҳам ошхона кўп десам ҳам кўнмади. “Ўзингиз емасангиз, ҳамхоналарингиз ер”, деди”.

Лекин, ҳақиқатан ҳам, Расуловнинг хотини гўшт қовуришнинг ҳадисини олган экан! Угўштни мақтаб-мақтаб еди. Қорни очлиги учунми, умрида бунақа гўшт емагандек туюлди. Кўп еганидан ҳижолат тортиб, Расуловга жиндай хушомад қилди: “Хотиннинг пазандаси — оиланинг фароғати-да. Бу ҳам бир бахт”. Бу гапдан Расулов, гўштни ўзи қовургандек, анча талтайди, тўла юзларига мамнун бир ифода ёйилди. Ҳусайнов кулиб юборди: “Худди ноудда хотиндан куйгандек гапирасан-а”, деди. “Э-э, бу киши уйланмасалар ҳам оила нималигини яхши тушунар эканлар”, деди Расулов. “Хотиннинг қадри ўтган-да”, деб хахолади унинг ўзи, лекин гапидан ичида уялиб кетди. “Йўк, менга қара,— деди Ҳусайнов,— рости гап, сен бола биронта бева-меваникига қатнайдиганга ўхшайсан”, “Ҳеч ўхшамайман-да”, деди у қизариб.

"Ҳа, шунақа,— деди Расулов ҳазил-ҳузуддан кейин.— Ёнингда бўлса, хотиннинг қадри билинмайди. Командировкага чиққанда ё ҳафта-ўн кун меҳмонлаб кетганда хотинни соғинасан одам. Шунда ҳам доим ўйлаб юрмайсан, йўк,, бирданига — кўчадами, автобусдами юрганинга, бирданига эсинга тушиб, кўргинг келиб қолади. Йўғ-э, Рустамбой, унақа ниятда эмас. Куласиз-а. Бу — бошқа нарса... Шундай пайтларда ҳамма ишимни ташлаб, осмон узилиб ерга тушса ҳам уйга қайтаман. Қилган овқатидан тортиб болаларгача соғинаман. Лекин, қизиқ, уйга кириб, хотинимни кўрганимдан кейин, ҳайрон бўламан: шу хотиним, болаларимнинг онаси, нега бунча соғиндим, нега шошилдим — тушуниш қийин. Овқатни тушираман-да, ҳеч нарсага қарамай, ётиб уйқуни ураман. Уйқудан туриб қарайман: ҳаммаси ўша-ўша — хотин ҳам, болаларнинг шовқини ҳам, овқат ҳам. Э-э, маза қилиб дам олиб юрмайманми, уй қочиб кетармиди, деб

хуноб бўламан”, “Бошқаларидан тўйиб борсангиз керак-да?, деб илжайдн Хусаинов. Расулов қизаринқиради: “Тўғрисини айтсам, бу масалада... Ўзим кўп қизиқмайманми ё менга қизиқишмайдим, ишқилиб, бу йўлдан кўп ҳам юрмаганман.—Расулов дув қизарди.— Тўғриси, уйланганимдан кейин умуман юрмаганман”. “Ростдан-а?!” деб Хусаинов чиндан ажабланди. Расуловнинг лоларанг тус олган юзига майда тер кўпчиди: “Ким билади,— деб ғўлдиради,— ҳеч шунга қизиқиш бўлмаган. Аитяпман-ку, ўзим қизиқмайман, деб. Йўғасам, эркак одам...— Кейин биров уни шу йўлга бошлаётгандек, нимагадир қаршилик кўрсатиб, сал жаҳлланиб,— э-э, биз шу хотин билан қаноат қиламиз”, деди. “Э-э, яхши-ку,— деди Хусаинов негадир ўнғайсизланиб.— Бунинг нимасидан уяласиз? Эркак одамнинг ўз хотинидан совимаслигидан ҳам яхши нарса борми!”

"Олдин севишиб, кейин турмуш курганмисизлар”, деб сўради у, гапининг куруклигидан ўзи ҳам ўнғайсизланиб, “Э-э, қаёқда,— деди Расулов гўё хафсаласи пир бўлгандек қўл силтаб.— Иккинчи курсдаллгимда уйлантириб қўйишган. Қишлоқчасига. Саккизинчи синфларда ўқиб юрганида бир-икки кўрган эдим-у, энди, у пайти шунга уйланаман, деган ҳаёл ҳам бўлмаган. Кичкинагина қизча эди. Э-э, кейин ҳам сал бўйи ўсди-ю, лекин бари бир, кичкиналигича қолди. Зоти ориқ. Шу-у, иккинчи курсдалигимда бобой: “Қарияпман”, деб бошни қотирди, момошка “лип этиб биров илиб кетмасдан шу қизга ҳай дегин”, деб мияни қоқиб қўлга берди. Мен ҳам бошқалар илиб кетаман, деб турса, яхши нарса экан-да, курук қолмай яна, деб шартта розилик бериб юборибман. Э-э, ўшанда тўғриям қилган эканман. Мана, ҳалигача бирон марта хотиндан норози бўлмадик. Ишонасиз-ми, шунча йилдан бери бирон марта чўнтагимни кавламаган”. Хусаинов унча ишонмади: “Сизга билдирмай кавлар?”, деди. “Э-э, нима деяпсиз,— деди Расулов бир оз қизишиб.— Неча марталаб синаганман”. “Хотиннинг пулга бепарвоси бўлмайди,— деди Хусаинов.— Бир ҳисобда, эрнинг пулини текшириб тургани ҳам тузук. Бўлмаса, биз эркаклар не номаъқулчиликларни қилмаймиз”. “Синадим, синадим, қарасам, пулга тегинмайди,— деб гапида давом этди Расулов.— Кейин-кейин, қанча топсам, ҳаммасини қўлига

берадиган бўлдим. Шу яхши экан, Рустамбой, пул хотиннинг қўлида турса, бекорга харж бўлмайди”. “Энди, бу қандай хотинлигига боғлиқ,— деди Ҳусайнов.— Бир хил хотинлар борки, қўлига бир сўм тегса, дарров магазинга чопади, пул деса ўзини томдан ташлайди. Бунақаларга пул тутқазиб бўладими? Эрини хонавайрон қилади-ку. “Э-э, бизнинг хотин,— деди Расулов,— бир тийинни ҳам бесўроқ сарфламайди. Лекин, масалан, ўзим ҳам уни ўз ҳолига ташлаб қуймайман-да. Қани, хотин, айт, нима олиб берай, нимадан камчилигинг бор, болаларингга нима керак, дейман. Тўғрими? Хотин ўзимники, деб унга қарамай қўйиш ҳам инсофдан эмас-да”.

У Расуловни ёқтириб қолди. Бир оз тўпорироқ, ёқаси ғижим, галстугини ёғ босиб юрадиган шу содда, дилкаш одамга ҳаваси келди — бахтли экан, дунёдан зерикмай, ҳасрат нималигини билмай ўтади. Лекин жуда кўп “э-э” деяверар экан.

Ҳусайнов Расуловнинг гапидан зерикдими ё бирон нарса эсига тушдими, бирдан хомушланди. Сухбатга бошқа аралашмади, чой дамлаб келди-да, соатига қараб, унга: “Кеч бўлди, бугун ётиб қолавер”, деди. У бош чайқади.

У квартирасига жўнади.

Келса, уйнинг хўжайини йўқ! Шунақа кунлар учун жонингни берсанг ҳам арзийди!

Маёт одамнинг изҳори дилини тинглашдан ҳам оғирроқ иш борми дунёда? Сен ҳам маст бўлсанг, майли эди. Маст — сен яшаётган уйнинг эгаси бўлса, устига-устак сендан бошқа одамга “юрак сирлари”ни очмаса, бу ҳам етмагандек, сени ўзича ҳурмат қилса. Икки гапнинг бирида буни таъкидлаб турса. “Мен сендан ўн ёш каттаман-у, лекин олдингда, худди сен акамдек, довдираб қоламан”, деб турса. Албатта, бу гапни доим айтмайди, лекин айтгандан кейин одатда пул сўрайди...

Тун ярмидан ошиб, шаҳар тинчиган, жимликни ора-сира катта тезликда ўтиб қолган машиналарнинг шувиллаши бузар эди. Дераза очик қолгани учун уйнинг ҳавоси тоза, салқин. Тўйиб-тўйиб симиргинг келади.

Бугун ростдан ҳам бошқача кун.

Жин урсин ҳамма ташвишу йўқ ердаги ҳасратлар-ни! Шунча ёшга кириб ҳам қанақа одамман, деб иккиланиб юрсанг. Ичингда, кўнглингнинг туб-тубида ўзингнинг яхши йигит эканлигинга ишонасану, яна буни албатта бошқа биров — ичингдаги бошқа бир одам исботлаб бериши шартдек, ахтариниб юрасан. Қанақадир жўшқин фаолиятсизлик.

Одам ўзини яхшиманми, ёмонманми, деб қийнамаслиги керак. Сабаби: охир-оқибат жавоби битта бўлади — ҳеч ким ўзи ҳақида ёмон хулосага келмайди. Мен хомкалла, аҳмоқмэн, бўрининг тиши, арининг нишиман, йўқ, итнинг кейинги оёғиман, деб ўзини-ўзи роса сўқади-ю, кейин бу сўқишларни йўққа чиқарадиган сабаблар ахтаради, ҳамма айбларини турмушга, бошқа одамларнинг уддабуронлигига ағдарадида, ўзини оқлаб олади. Обдон оқлагандан кейин қараса, ўзи яхши одам экан; унга етишолмаган, ундай бўлолмай юрган одамлар қанча? Шундай экан, иккиланишни бас қилиб, қандайлигинга қарамай, яхши ишларга бирданига тутинаверган маъқул. Шунда, ёмон бўлсанг ҳам, ўз-ўзидан яхшиланиб кетаверасан.

Энг асосийси — ишонч. Йилт этган ёруғликсиз зулмат бўлмайди. Зулматга эмас, ўша ёруғликка қара. Одамга кўз фақат кундузи юриш учун эмас, кечаси — зулматда йўл топиш учун ҳам берилган. Атайлаб кўнглингни шабкўр қилма.

Сен қизни ҳам топасан. Нега топмас экансан? Шунча қийналишларинг эвазига уни албатта топасан.

Қизлар билан дўстлашдинг. Мастурани эслайсанми, қандоқ қиз эди! Ака-сингилдек яқин эдиларинг. Ҳамма сирларини сенга айтарди. Ақром деган ҳамқишлоғи совчи устига совчи юбориб ҳол-жонига қўймаётганини, онаси эса, Эркин деган қариндошига тегасан, деб мажбурлаётганини гапирарди. “Ақром акани ҳар куни кўраман, автобусда кузатиб келади, ўқишдан қайтишимда кузатиб кетади. Фақат узоқдан. Ўзи келиб бир оғиз гапирса нима қилади, а? Ҳадеб совчи юбораверадими? Ўз қадрини ўйламайди-ми? ўзим гапирай, десам уяламан. Раҳмим келади. Автобусда мана бундай ғўдайиб олади.— Мастура ўша Ақром деган ғўдайганнинг туришини кўрсатиб, ўзи ҳам кулиб юборади.— Йигит ҳам шунақа бўладими?..

Эркин билан бирга ўқиганмиз. Ёмон бола эмас. Мактабдан кейин ҳам одамга ўхшаб саломлашиб юрардик. Шу, онам билан онаси келишиб олгандан бери, мени кўрса, бир чакиримга қочади. Кўролмаёпман. Бир гапириб ташлардим. Э, эркак, ким уйланмоқчи: сенми, менми... Қаранг, кимларга дучорман: биттаси гунг, ёнимда, унисининг тили бор-у, лекин ҳеч тутқич бермайди...” Кейин, умуман эрга чиқишни хоҳламаслигини, тоза ҳаволарни, баланд қирларни, кенг даштларни, қаттиқ шамолларни яхши кўришини соатлаб ҳикоя қиларди: “Сизлар томон дашт, а? Ҳай, дашт бўлмаса ҳам, даштга яқиндир? Мени олиб борсангиз, даштга чиқсак... Қаттиқ шамол турса! Одамни учирадиган зўр шамол бўлмайди-да, а? Шу даштга чиққанимда шамол мени учуриб кетса-да, кейин узоқ-узоқ олиб юриб, аста ҳеч ким йўқ бир жойга қўйиб кетса... Учирмаса ҳам, қаттиқ эсса, майли. Фақат чанги ёмон-да, а? Тоза бўлса-да...” Тўртинчи курс охирларида Мастура ўша тутқич бермас Эркинга турмушга чиқди. Эркинбой Мастуранинг йўқ дейишидан кўркиб қочиб юрган экан. Фотиҳа қилинганидан кейин ўзини туппа-тузук кўрсатибди, бинойидек тили ҳам бор экан. Тўйларига гала курсдош бир бўлиб бординглар. Сизларни кутиб олишга чиққанда Мастура сал-пал йиғлагандек бўлди, қизлар уни кулиб-кулиб, ҳавас билан овутишди. Тўйдан кейин Мастура ҳафта ўқишга келмади, келганидэн кейин эса илгариги Мастура эмас, мутлақо бошқа — эрлик жувон бўлиб келди. Ака-сингиллик муносабатларинг ҳам бирданигиз барҳам топди. Унинг сенга айтадиган гапларининг вақти ўтибди, янги гаплари эса сенга аталмаган эди. Худди Мастура сенга бевафолик қилгандек. Майли, эрга тегсин, лекин ҳозир шартмиди, битирганимиздан кейин турмушга чиқса бўлармиди... ҳозирдан рўзғорга ўралашиб... хуллас, шунақа мужмал бир алам уйғонди кўксингда. Мастурадан сенга нима кераклигини ўзинг ҳам билмасдинг. Айни пайтда, Мастура турмушга чиқиб, сенга бегоналашгач, ахир, кундузлари дарсада ухлаб қоладиган келинчак, ўзи ҳам уйланса бўладиган йигит билан уйқусининг сабаби ҳақида гурунглашолмайди-ку, қандайдир эркинликка чиққандек ҳис қилгансан. Қизлар билан юришга эрк берадиган эркинлик. Хадича... сени Мастурадан рашк қилган ва Мастуранинг сенга жиддий кўнгли

бўлганлигини ва буни курсдаги ҳамма қизлар билганлигини ва сени латталиқ қилди, деб ўйлашганини ва унинг ўзи, яъни Хадича муносабатларингнинг худди шундай тугашини олдиндан билганлигини ва сабр билан кутганлигини ва, ниҳоят, энди сен ўзиники эканлигини кўзлари йилтиллаб айтиб берган ва сени, сени тамомила ўзиники қилиб олишга тайёрлигини билдирган... Ана ўшанда сен Мастуранинг тоза ҳаволари ҳам, баланд қирлари ҳам, кенг даштлари ҳам, қаттиқ, шамоллари ҳам яккаю ягона ўзинг бўлганлигингни тўрт йил кечикиб билгансан. Билгансану Хадичадан ҳам ўзингни тортгансан... Мастурадаги айрим белгиларни Ўғилойда кўргандек бўлиб, у билан ҳам бир оз юриб кўргансан. Кейин Сабиха... Кейин кўнглингда бўм-бўшлиқ бошланган. Сен билан юриш уларга яхши сабоқ: бўлганми, кейин бу қизларнинг ҳаммаси турмушга чиқиб, бахтини топиб кетибди. Улардан бирортасини ҳам ёмон йўлга бошламаган эдинг, бирортасини бахтли қилмаганинг каби, бахтсиз ҳам қилмадинг. Энди Зухра... Бу ҳам қарайди-қарайди, кейин ҳафсаласи пир бўлиб, турмушга чиқади-кетди.

Қизлар сенга орқаваротдан “авлиё” деган лақаб тақишган. Йўқ, сенинг авлиёлигинг қолдимми? Ўн ол-ти ёшли йигитгина муҳаббатда авлиё бўлади. Сенинг ёшингдаги йигитларнинг муҳаббатига анча-мунча нарсалар илашган чиқади.

Лекин, бари бир, поксан. ўша қизнинг олдида поксан. Севсанг — поксан. Севги ҳамма нарсани поклайди. Балки ўша қиз ҳам сенга ўтмишидан поклаиб пешвоз чиқар?..

Уни шунча йил муштоқлик билан кутганингни, юрган қизларингни, кўнглинг бўм-бўш бўлиб, бу бўшлиқни ҳеч нарса билан тўлдирилмаганингни унинг ўзига бирма-бир сўзлаб берасан.

Секин-секин, осуда-осуда, юрагинг аланга олгунча, тафти унинг кўзларига ўтгунча сокин ҳайқирин билан шивирлаб сўзлайсан.

Ундан ҳеч нарсани яширмай, ҳаммасини айтиб берасан.

Маҳбублар ўртасида айтилмаган гап қолмаслиги керак Айтиб беравер. Севган қиз маҳбуби ҳақидаги гапларни бошқалардан эмас, оғир бўлса ҳам, унинг ўзидан эшитиш зарур. Фақат жасоратли одам эмас, гуноҳини жасорат билан тан олган ҳам — мард.

Хдр қандай иш ҳам албатта якун топади. Кутиш ҳам. Излаш ҳам. Азоб ҳам. Қолаверса, бахт ҳам.

Эртадан, ўрнингдан турибоқ янги ҳаётни бошла. Сенга диссертация фақат ёқлаш учун керак эмас-ку, бу ҳам — борлиги номаълум нарсани излаш. Олимлик илм ҳақида гапириш билан эмас, иш билан бошланади.

Юрасанми собирларга қўшилиб, аввалбойларни ғийбат қилиб. Атрофинга кўзингни каттароқ очиб қара. Султон акадан ёзғирасан, уни ҳам тушуниш керак. Яхши одам, лекин ҳаётда унга ҳам нимадир алам қилган, нимадир уни четлаб ўтган. Уста бўлишга уринган-у, нимадир етишмаган, ишқилиб, энди илмда яшай бошлаганида кўнглининг қаеридир дарз кетган-да, шу аҳволга тушган. Йўқ;са, сенинг ёшингда у ҳам қандайдир катта нарсаларни кутган.

"Э-э,—дейди онанг,— бу дунёда, ишқилиб, одамнинг бахти қайтмасин; бир қайтгандан кейин..."

"Бахт одамга бирдан келмайди, болам,— дейди доно кампир.— Аста-аста келади: нарвонга бирдан чиқмайсан... Лекин кетганини билмай қоласан..."

Ҳикмат. Яшаш илми сенинг диссертациянгдан чуқурроқ..

Қара атрофга: одамлар ишляпти. Ҳатто шу, Собир ҳам, нияти фақат ёқлаш бўлса ҳам, ишқилиб, бир мақсадга тирмашади.

Нега анов мушукпарвар хотинни кўриб асабинг бузилади? Майли, бу ҳам — бир эрмаги-да. Шўрликнинг боласи йўқдир, турмуши бузилгандир, ёлғиздир, бу дунёдаги яккаю ягона овунчоғи, эҳтимол, мушукдир. Унинг ҳам нимагадир меҳр кўйгиси келар...

Табиат одамни меҳрли қилиб яратган: ўзга вужудга бағишлаши учун. Ўзида меҳрни тўплаб, ҳеч-ким, ҳеч нарсага харжламай юрган одам дард топади. Ўзини ёмон кўриш дардини.

Сенга меҳр кўрганлар кўп-ку. Яхши одамлар ичида яшаяпсан. Султон акага кўрс гапириб юборганингнинг сабаби ҳам, унинг эртага сени кечириб юборишини билганингда: у ҳам сенга меҳр кўйган. Ҳусаиновни ҳам ўзинг қийналган пайтингда йўқлаб борасан — биласанки, у ҳам сенга меҳрини беради.

Ленин ўзинг ҳали бировга тузукроқ меҳр кўргизганинг йўқ..

Бу ёмон!

Бирдан у ишхонадаги телефонини ўйлади. Телефон жиринглаётган эди, лекин товуши қайдадир, йўлда, шаҳар осмонининг қаеридадир, худди қумлоқ-қа сингиб бораётган жилғадек ҳолсизланиб, йўқолиб, бу ергача етиб келмаётган эди.

Шаҳарнинг қаеридадир унинг товушини эшитишга интиқ бўлган ўша қиз телефон трубкасини қулоғига тутганча, қршларини чимириб, ажабланиб турибди... Қайта-қайта телефон қилади, хуноб бўлади, “Қана-қа бетайин йигит экан, телефон қилинг, кутаман, дегандан кейин, кутмайдими ахир”, деб жаҳли чиқади... “Адресини билмасам, телефонимни айтмаган бўлсам, қиз бошим билан уни қандай ахтариб топаман?”, деб ўксинади...

Ишхонасига бориб келсам?

Телефон товуши хонасининг эшиги, деразалари тиркишидан сизиб ўтиб, бутун ишхонани тўлдирипти, осмонга таралаяпти — уни излаяпти.

Назарида, телефон жон-жаҳди билан уни чақираётганидан ҳозир, мана, ҳозир дарз кетадигандек туюлди.

Ишхонагача бир соатлик йўл. То етиб боргунча...

Эртага, эртага...

У яна дераза олдида борди.

Яна бир машина, олдидаги йўлни чироқлари билан пайпаслаганча, худди қоронғиликдан кўркаётгандек, ерга пусиб-қапишиб ўтди.

У деразага орқа ўгириб, хонасига қаради: ўзини тўрт девор билан ҳимоялаб олган хона ҳаддан ташқари беибо ёришиб тургандек, уни масхаралаётган-ек кўринди. У ўзида хонасига нисбатан ғалати бир душманлик туйди. Аччиқ бир ҳузур билан бориб чироқни ўчирди.

Қоронғилик лип этиб ўзини ичкарига урди, хонани ҳам, уни ҳам ўзига қўшиб олди.

Зулмат унинг суяк-суякларигача сингиб кетган-дек, ҳатто фикрларини ҳам бир текис — қора, унсиз бир тусга бўяб юборгандек туюлди.

"Тун мени ютиб юборди.

Тун сени ўраб турган ҳамма нарсани ўзига сингдириб олди.

Ёлғиз, яланғоч қолдинг, юрагим!”

Лекин дераза чорчўпи юлдузларга тўлиб кўринди: ёруғлик элаётган ғалвирдек...

У яна дераза ёнига борди. Шахар кўринишидан боягидек эркинлик туйди. Кундуз яхши — одамларни кўриб турасан, уларнинг юзлари ёришиб турганини кўрасан. Одам ёруғда туриши керак. Одам ёруғда юриши керак.

Тун — ёлғизлик. Лекин тунда ҳам ерда — чироқлар, осмонда — юлдузлар: қоронғилик жуда-жуда катта бўлгани билан, ост-усти ғалвир, барри илма-тешик, бу тешиклардан зулумотни ёндирадиган ингичка аланга тиллари ўсяпти...

Тўққизинчи қаватдан қарасанг, сен ҳаммадан юксакда, тунги шаҳар эса пойингда сукут сақлаб, сенга тобе — фармон кутиб ётгандек кўринади.

Саҳарлаб тураман-да, абадий яшайдигандек ўйлаб, эртага ўладигандек, шошилинч ишга киришаман, деб қатъий фикрга келди у.

Кўча жимиди. Чироқларнинг ёғли нурида кундуз терисидек йилтираб, ниманидир кутиб қолди. Кўча четидаги дарахтлар, симёғочлар, симёғочлардан тортилган, чироқлар тагидаги бир қулоч-бир улоч жойлари сарғиш товланаётган трамвай симлари ҳам, беш-олтитагина кўзи қоронғиликка аланглаган уйлар ҳам, ҳатто учган деразалар ҳам кўча кутаётган муждага соме бўлиб қотиб турарди.

Кўчанинг у бошидан яна бир машина кўринди, ўзидан олдин энгил шувиллаши келди.

Ҳаммаси ҳавойи гаплар — бугун ҳаётни қайта қуришга сўз берасан-да, эртага кечагидек яшайверасан, деб ўйлади у, кўнглининг туб-тубидан ўрмалаб келаётган иккиланиш билан.

Йўлдаги машинанинг чироқлари ўчиқ эди.

Лекин, бари бир, бугунги кун беиз ўтмайди: кўнглимда бугун нимадир энгилди, нималардир бош кўтардилар; эртадан қандайдир ўзгаришлар нишона беради; одам бир нарсани тубдан ўйлаб олса-ю, ҳеч нарсани ўзгартирмаса, яна шундай яшайверса... Йўқ, мумкин эмас — эртадан нимадир яхши нарса бўлади, деб ўйлади у шикаста бир ишонч билан.

Шаҳар юлдузли осмон остида чирокларини пирпиратиб, яшнаб-ястаниб ётар эди. Шу ётишида асотирлардаги жуда баҳайбат, жуда улкан жуссали афсонавий тирик жонзотга ўхшаб кетарди — қандайдир хушфёъл, соддадил, хайрхоҳ... ҳозир эса ҳорғин сукунат қўйнида тамшаниб-тамшаниб туш кўрар аҳён-аҳёнда энтикиб, кўзлари очик ухлар эди.